

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ *ЕДИН* КАТО ИНТЕНЗИФИКАТОР

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE INDEFINITE PRONOUN *EDIN* AS INTENSIFIER

Vanya Zidarova
University of Plovdiv Paisii Hilendarski

The intensification means high level of action or feature signified by a special word – a pronoun, a particle an adjective, an idiom, and accent. The paper observes the usage of the pronoun един (edin, one, an, a) as a means of intensification. The indefinite pronoun works in various ways: emphasizes the quality, expresses a positive or a negative pragmatic assessment. The pronoun edin combines with proper names, common names (abstract or concrete) in different syntactic positions, most commonly in a predicative position. The phrases with edin are usually stylistically marked.

Key words: *indefinite pronoun, intensification*

Интензификацията „означава такава степен на свойство или такава интензивност на действие или състояние, които смятаме за надвишаващи обикновената средна стойност“ (Матезиус 1946, цит. по Ницолова 1978: 181). Във вербален план тя се осъществява посредством т. нар. интензификатори. Това са функционален клас лексеми, които служат за подчертаване, акцентирание върху високата степен или количество, означени с опорното име във фразата. Много често интензификацията е съпроводена с експресивност, със субективно отношение към съответното качество или явление. Интензификаторът може да се разглежда като вид спецификатор на фразата¹. Интензификацията може да засяга както квалитативен, така и квантитативен признак, т.е. има връзка с категориите качество и количество.

¹ Спецификатор е първата дума вляво в именната фраза (Осенова 2002)

Според Р. Ницолова интензификатори могат да бъдат:

- словообразователни форманти (*преголям, свръхбърз, суперлек*);
- повторение на елемент, лексема (*едва-едва, тихо-тихо, бързо-бързо*);
- лексеми – наречия (*много, малко, ужасно, страшно, съвсем, абсолютно, напълно, само*); частици и междуметия, местоимения;
- граматически (частиците за степенуване);
- фонетично (емфатично удължаване на гласната, промяна на интонацията – *мноооого голям, леееека-полека, дооообре, малееее!, ех, че хубавооо!*).

Лексикалните интензификатори са най-често употребявани и са представени от разнородни средства:

- наречия (*много, абсолютно, напълно, съвсем, малко, достатъчно: съвсем мъничко, напълно луд, много тичахме, съвсем малко си отслабнал, съвсем съм забравил, много малко хляб, ти си съвсем гол, ти си абсолютно прав, достатъчно се забавлявахме, напълно те разбирам*);
- прилагателни имена (*Цял ден те търся, Останахме там цял един месец, Това е пълна глупост, Ти си абсолютен глупак!*);
- междуметия и частици (*ах!, ох!, малеее!, ужас!, въх!, супер!*);
- въпросителни местоимения в псевдовъпросителна функция (*Какъв ден само! Колко много си пораснала! Как си се разхубавила!*);
- устойчиви конструкции с хиперболична семантика (*сто пъти ти казах да не излизаш навън, за стотен път ти казвам това, сто часа те чакам да се облечеш*);
- лексеми с оценъчна първична или секундарна семантика (*проклетата кола не иска да запали, вчера беше кошмарен ден, това е някаква дяволска грешка, ужасно те обичам, страшно се зарадвах, дяволски ме ядоса*).

Почти винаги интензификацията съдържа прагматичен елемент, тя е израз на субективното отношение на говорещия. Приемаме схващането на Й. Тишева, че прагматична е „информацията за отношението между този, който използва формата, и акта на използване на тази форма“ (Тишева 2014: 19). Тази информация има връзка с менталността на говорещия и е свързана с отношението му към съобщението или други елементи на речевата ситуация. Прагматичната информация може да е заложена в семантиката на самото изразно средство, но може да възникне и в процеса на употреба, когато са налице съответните контекстови обстоятелства. Интензификаторите са едни от сред-

ствата за прагматизация на изказването. В този смисъл те пряко кореспондират с експресията на фразата и са проява на субективна намеса в пропозиционалното съдържание. Прагматичният елемент се изразява в субективно представяне на значимостта, степента или количеството.

Интензификаторите с оглед на тяхната прагматична роля най-често не засягат пропозиционалното съдържание на изказването, а изразяват отношението на говорещия субект към пропозицията. По този начин те влияят върху рецепцията на слушателя, насочвайки го към определен тип „прочит“ на съобщението.

Тук ще се спрем на една специфична употреба на неопределителното местоимение *един*. Това са случаите, в които не се реализират нито количествената, нито местоименната семантика на лексемата, а *един* изпълнява единствено интензифицираща функция. При тези употреби, които ще разгледаме, ролята на *един* всъщност не е да насочва към степен на качеството, а по-скоро да подчертава, да изтъква дадено качество.

Интензифицираща роля на неопределителните местоимения е отбелязвана почти винаги при тяхното описание. Според П. Осенова „неопределителните местоимения са интензификатори, т.е. експоненти на прагматичната оценка“ (Осенова 2002: 6). Тази функция авторката приписва на всички неопределителни местоимения. Друга изследователка на местоименията – Р. Ницолова – също разглежда прагматичната оценка като признак, иманентен за неопределителните местоимения. Изследователката отбелязва, че някои учени смятат интензификаторите за частици, тъй като в тази си функция лексемите не проявяват собственото си прономинално значение. Според Р. Ницолова, „като се има предвид близостта в дистрибуцията на местоименията интензификатори с местоименията в основното им значение и пълната еднаквост в морфологично отношение [...] би могло да се говори за полисемия с доста голямо семантично разстояние между основното значение и значението интензификация“ (Ницолова 1978: 183).

Като интензификатор неопределителното местоимение *един* влиза в разнообразна съчетаемост: *един* + субстантив с конкретна семантика, *един* + субстантив с абстрактна семантика, *един* + собствено име в речниковото си значение, *един* + собствено име с типизиращо значение. Общото във всички случаи е интензифициращата семантика, която се изразява преди всичко в подчертаване, изтъкване на името във фразата или на субективната оценка, която говорещият прави на референта.

Интензифициращата функция на *един* най-често е свързвана с т.нар. еминентна употреба на местоимението. Понятието „еминентност“ е въведено от Ю. С. Маслов по повод на някои употреби на лексемата. Авторът разглежда тези употреби като периферни за неопределителния член в българския език – срв.: „Понякога неопределителният член придава на съществителното значение на изключителност, „еминентност“, отделя предмета като такъв, който притежава особено, изключително качество“ (Маслов 1982: 171). Под еминентност Ю. С. Маслов разбира „изключителност, висока степен на дадено качество“, т.е. интензификация на качеството, без да обвързва прагматично еминентността само с негативна оценка: *Една чистота, един ред – да се замаеш; Хубаво момиче... един крак!* (примерите са на Ю. М.). Контекстът в цитираните изказвания подсказва, че оценъчността е положителна (...*да се замаеш; хубаво момиче...*). Съществуват контексти, в които е трудно да се определи без по-широко обкръжение прагматичната оценка – дали е позитивна или негативна: *Ама едни уроци, не е за приказване!* (добри уроци), *Ама едни уроци, не е за приказване!* (лоши уроци). Важен фактор в устната реч в такива случаи се оказва интонацията.

Според нас обаче в подобни изказвания не става въпрос за реализация, макар и периферна, на неопределителния член. Еминентността, като частен случай на интензификация, е функция на неопределителното местоимение *един*, а не на граматикализирана единица, за каквата се приема неопределителният член.

Хр. Стаменов, анализирайки конкретно реализацията на интензификатора *един* в предикативна позиция, различава две семантични разновидности: *Иван е един учител* (иронично-еминентна семантика) и *Иван е един глупак* (нееминентно значение, което подчертава качеството, но не го оценява). За разлика от Ю. С. Маслов той разбира еминентността единствено като иронично-негативна (Стаменов 1987).

След Ю. С. Маслов във връзка с интензифициращата функция на *един* най-често изниква въпросът дали еминентност и интензификация представляват едно и също явление. Според В. Станков всяка интензификация е еминентна. Той разглежда примера *Иван е един глупак* едновременно като интензификация и като еминентност, засягайки и въпроса за референтността на този тип фрази. Според В. Станков в изказванията *Той е един швед*, *Тя прилича на една бъчва* името не е конкретно референтно и съответно разглежда фразите като нереперентни. Според него разликата между *Той е швед* и *Той е един швед*, в които *швед* е употребена нереперентно, се изразява единствено в интензифи-

кацията, експлицирана от *един* (Станков 1995). Р. Ницолова също приема, че интензификация и еминентност имат едно и също терминологично съдържание, но все пак прави уговорката, че еминентността е по-скоро позитивна оценъчност, за разлика от Хр. Стаменов, за когото еминентността е по-скоро с иронично-негативен характер (Стаменов 1987, Ницолова 2008). Според нас понятието интензификация е по-общото, докато еминентността е частен случай на интензификация, при която се изразява задължително оценъчност (както положителна, така и отрицателна). Разграничение между интензификация и еминентност прави и Р. Ницолова. Според нея интензифициращата функция е два типа – еминентна и нееминентна (Ницолова 2008: 88). Интензифицираща, но нееминентна според нея е употребата при качествено съществително или съществително, придружено от определения: *Иван е един наивник, Иванов е един посредствен учител, Ти си един наивник и нищо повече!, Ти си само един чиновник и нищо повече!, Тя е една нищо и никаква чистачка*. В тези примери е налице усилена интензификация, която се дължи на дублирането на два интензификатора – *един* и *само*, *нищо повече*, *нищо* и *никакъв*.

Според В. Станков пък ироничната употреба е разновидност на еминентната, т.е. еминентността може да е положителна или отрицателна в прагматично отношение (Станков 1995). Случаите, когато *един* може да се разглежда като интензификатор, са еминентни употреби и от типа: *Ръцете му едни едри, груби; Иван е един глупак*. В тези изказвания *един* подчертава, а не оценява качеството или обекта. Като нееминентни В. Станков разглежда употреби от типа: *Иван е един лекар...* (т.е. лош лекар, никакъв лекар). С други думи, когато има оценъчност, няма еминентност. Това разбиране на практика противоречи на схващането на Ю. С. Маслов за статута на термина „еминентност“ (виж примерите на Ю. С. Маслов по-горе).

Друг аспект на въпроса е дали интензификацията е само в положителна посока, само в отрицателна или и в двете посоки. Всички посочвани от изследователите примери говорят, че прагматичната оценка може да бъде както положителна (*Дръпна едно слово – как да не му се възхитиш!*), така и отрицателна (*Те пък софиянци са едни аристократи, не ти е работа...*).

Когато няма прагматична оценъчност, *един* обикновено има функцията да изтъкне, да подчертае типичността на обекта, на неговите качества (*Посрещна ни с гостоприемството на един балканджия, Поведението му е на един истински герой*).

В много от случаите употребата на *един* като интензификатор е факултативна. Пропозиционалното съдържание не се променя, ако интензификаторът в предикативната фраза бъде пропуснат (напр. *Той е един истински сладур, Ти си един некадърник, Поведението му е на истински герой*), но при всички случаи се променя прагматичният аспект на изказването. А при изразяване на явна оценъчност изпускането на *един* често води до некоректни изказвания: *И той е един лекар... не е за разправяне*//**И той е лекар... не е за разправяне; То пък една гара...*//**То пък гара*. Това изтъква в примерите си и Р. Ницолова: *Една жена, един бюст...!*; *Пък у Фанини едни дечурлига, едни неразбориш. Като задуха един вятър – брули, брули...* (Ницолова 2008).

В разговорната реч като че ли най-разпространена е ироничната употреба на *един* в предикативна позиция, когато се интензифицира отрицателната страна на качеството: *Ти пък си един специалист..., И те едни майстори..., Ти си един неудачник и нищо повече*. В някои случаи контекстът на изказването не е достатъчен, за да се определи характерът на оценката – положителен или отрицателен. Например: *Топалов е един адвокат...!* (не е за говорене; чудесен)².

Не можем да подминем и въпроса за лексикалната съчетаемост на интензификатора *един* със съществителните имена. Примерите сочат, че няма строги дистрибутивни ограничения. Името във фразата може да бъде конкретно или абстрактно, нарицателно или собствено.

1. конкретно съществително име (*Купих един боб...изобило не увира, И те са едни бояджии..., Навъдили са се едни момичета..., И така тя неусетно се превърна в една косвена жертва на амбициите му*);

2. абстрактно съществително име (*Измъчваше го едно напрежение, което превръщаше нощите му в кошмари; Внезапно настъпи едно оглушително мълчание; Усети в сърцето си една необяснима слабост*);

3. съществително нарицателно име (виж примерите в т. 1. и т. 2.);

4. съществително собствено име (*София не може да се мери с красотата на един Париж например, Ще се изпокараме сега заради едно Тинче!, Рисуваше с размаха на един истински Леонардо, Хвърли се като един Наполеон в битката, Дори в една Англия има такива хора, Фанатици изгориха един Джордано Бруно, един Ян Хус*).

Собствените имена могат да бъдат употребени в прякото си номинативно значение (*едно Тинче, един Париж, една Англия*), но може да имплицират и типичност, водеща към характерните за обекта

² Примерът е перифраза на пример на Р. Ницолова (2008).

признаци (*един истински Леонардо, един Наполеон*). Подобна типизация се среща и при нарицателни имена – *Държеше се резервирано като един истински англичанин*. Случаи на типизация посочва и Ю. С. Маслов: *...както пишеше дори един Пенчо Славейков*, т.е. дори такъв човек като Славейков (Маслов 1982:170).

Спорен е характерът на примерите в т. 2. В съчетание с абстрактно съществително име може да се види неопределителна, а не интензифицираща семантика: *Внезапно настъпи едно оглушително мълчание; Усети в сърцето си една необяснима слабост*. От една страна, *един* има факултативен характер, от друга, може да се замени с неопределителното местоимение *някакъв*: *Внезапно настъпи (едно) оглушително мълчание; Усети в сърцето си (една) (някаква) необяснима слабост*. Според В. Станков функцията на *един* в съчетание с абстрактни имена е стилистична и местоимението има единствено роля на интензификатор, например в *Едно необяснимо вълнение изпълваше сърцето ѝ* (пример на Станков 1995: 129). Според същия автор при употреба на *един* като интензификатор лексемата е със запазена местоименна семантика, докато Р. Ницолова смята, че като интензификатор *един* губи самостоятелната си семантика (Ницолова 1978, Станков 1995). Влизайки в косвен спор с В. Станков, Ст. Буров смята, че в съчетание с абстрактно съществително име *един* не е интензификатор, а има конкретизираща функция и представлява опит на говорещия да индивидуализира нещо непознато, необяснимо. Според Ст. Буров в такива фрази се извършва спецификация без индивидуализация: *В залата настъпи тишина/ В залата настъпи една тишина* (Буров 2004: 363).

Р. Ницолова обръща внимание и върху съчетаемостта на интензификатора *един* с други местоимения (*едно нищо, един такъв*), както и употребата му в безлични глаголни конструкции – *едно ми е хубаво, стана ми едно леко на душата, стана ми едно тягостно от забележката му* (Ницолова 2008).

Както видяхме от посочените изказвания, няма ограничения за синтактичните позиции, в които *един* се изявява като интензификатор. Но най-често са разглеждани случаите, в които лексемата заема предикативна позиция. Според Р. Ницолова в тази позиция се реализират два типа употреби на *един*: еминентна, интензифицираща (*един бледен е станал, един такъв напрегнат ми се вижда, развика се заради един нищо и никакъв комар*). Авторката смята, че нееминентната употреба е възникнала под влияние на чужди езици с неопределителен член (Ницолова 2008: 88 – 89).

Хр. Стаменов пък посочва нееминентна употреба на *един* в предикативна позиция, която има факултативен характер: *Иван е един глупак, Ти си един наивник, Прие ни с гостоприемството на един славянин, Иван е един натрапник* (Стаменов 1978). Независимо че в тези изказвания *един* може да бъде пропуснат, той внася специфична семантика в изказването. Според нас това е прагматичен нюанс, който интензифицира качеството, на което е носител обектът. Подчертава се неговата родова специфика. Срв.: *Иван е глупак* и *Иван е един глупак*.

В заключение можем да кажем, че лексемата *един*, наред с прономиналната си семантика, се употребява и като интензификатор. При тази употреба местоименното съдържание избледнява и лексемата придобива служебен характер. Чрез нея се извършват различни модификации на фразата: иронизиране, подчертаване на качеството, изразяване на положителна или отрицателна оценка. Във всички случаи има изразен прагматичен нюанс. Възможността в някои случаи интензификаторът *един* да се изпусне, не нарушава семантиката на изказването, но променя неговата прагматична характеристика.

ЛИТЕРАТУРА

- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите*. [Burov, St. *Roznaniето v ezika na balgarite.*] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Маслов 1982:** Маслов, Ю. С. *Граматика на българския език*. [Maslov, Y. S. *Gramatika na balgarskiya ezik.*] София: Наука и изкуство, 1982.
- Ницолова 1978:** Ницолова, Р. Интензифициращите местоимения в славянските езици. [Nitsolova, R. *Intenzifitsirashtite mestoimeniya v slavyanskite ezitsi.*] // *Славистични изследвания*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1978, 4, 181 – 191.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Balgarska gramatika. Morfologiya.], София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Осенова 2002:** Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. [Osenova, P. *Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya.*] София: Семарш, 2002.
- Стаменов 1987:** Стаменов, Хр. Показателят за неопределеност *един* и предикативната именна фраза. [Stamenov, Hr. *Pokazatelyat za neopredelenost edin i predikativnata imenna fraza.*] // *Втори международен конгрес по българистика. Съвременен български език*, София: БАН, 1987, 2, 433 – 436.

- Станков 1995:** Станков, В. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в българския език. [Stankov, V. Semantichni osobenosti na kategoriyata neopredelenost v balgarskiya ezik.] // *Българско езикознание, Проблеми на граматичната система на българския език.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995, 87 – 151.
- Тишева 2014:** Тишева, Й. Как говори съвременният българин. Том 2. *Прагматика и устна реч.* [Tisheva, Y. Kak govori savremenniyat balgarin. Tom 2. Pragmatika na ustnata rech.] София: Фондация „Фокус“, 2014.